

7

DFA inceleme

13 KASIM 1987

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Türkiye Diyanet Vakfı
Kütüphanesi
İslâm Ansiklopedisi

7. Sayı

Özdem Kardeşler Matbaası
İstanbul — 1986

EBÜ HAYYÂN EL-ENDELÜSİ
VE
TEFSİRDEKİ METODU

Dr. Hüseyin Avni ÇELİK

Umümiyetle «Ebü Hayyân» diye bilinen müellif'in tam adı; Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân'dır. Lâkabı; Esiruddîn'dir. Kaynaklardaki bilgilere göre, Ebü Hayyân 654/1256 senesi Şevvâl ayının son günlerinde, Gırnata'ya bağlı Matahşarış denilen yerde doğmuştur (1).

Ebü Hayyân çocukluk ve gençlik yıllarını doğum yeri olan Gırnata'da geçirmiştir (2). Ancak çocukluk yıllarının nasıl geçtiği hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamak mümkün olmamıştır. Yalnız şu var ki müellif'in yaşadığı devirde Gırnata'nın dinî ve ilmi çevresinin oldukça parlak görünümünü nazari dikkate alacak olursak, O'nun nasıl bir ortam içinde çocukluk ve gençlik yıllarını geçirdiği hakkında az çok bir kanaat sahibi olabiliriz (3). Büyük bir ihtimalle müellif Gırnata'nın sosyal çevresinde hayat gâilesinden uzak, huzur içinde hayatını sürdürmüştür.

(1) İbn Tağrî Berdî, en-Nucûmu'z-Zâhira, X, 111; Tâcuddin es-Sübki, Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ, IX, 276; İbnu'l-Hacer, ed-Duraru'l-Kâmine, V, 70; İbnu'l-İmâd, Şezerâtu'z-Zeheb, VI, 145; eş-Şevkânî, el-Bedru't-Tâlî, II, 288; İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Ârifin, II, 152; Dr. ez-Zehabi, et-Tefsir Ve'l-Müfessirün, I, 317; ez-Zrikli, el-A'lâm, VIII, 26.

(2) el-Makkarî, Nefhu't-Tib, II, 580.

(3) Prof. Dr. W. Barthold ve Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, İslâm Medeniyeti Tarihi, (Diyaret işleri başkanlığı yayınları, 1984), s. 132, 135, 143.

Küçük yaşta kendini ilme veren Ebû Hayyân, kısa bir zaman süresi içinde kendini yetiştirebilmiş ve hocaları henüz hayatta iken talebe okutmağa başlamıştır (4). Her ne kadar çocukluk hayatı hakkında teferruatlı bir bilgiye sahip değilsek de, O'nun tahsil hayatı, kimlerden hangi ilimleri okuduğu ve nerelerde ve hangi ilimlerden icâzet aldığı hususları kaynaklarda detaylı ve açık bir şekilde ifade edilmiştir (5).

Ebû Hayyân, tahsiline Gırnata'daki hocası, Ebû Muhammed Abdulhakk b. Abdillah'tan Kur'an-ı Kerim okumakla ve kırâât dersi almakla başlamıştır. Sonra da muhtelif hocalardan değişik ilim dallarında tahsil yaparak, öğreniminin ilk dönemini kendi memleketinde tamamlamıştır. Önlere diz çöküp kendilerinden ilim ve feyiz aldığı hocalarından bazılarını şöyle sıralayabiliriz :

Gırnata'da; Ebû Ca'fer b. ez-Zübeyr, Ebû Ca'fer b. Beşir, Ebû Cafer b. et-Tibâ' 'dan; Málaka'da; İbn Ebi'l-Ahvas, Ebû Abdillah b. Abbâs el-Kurtubi'den; Bicâye'de; Ebû Abdillah Muhammed b. Sâlih el-Kirmâni'den; Tunus'ta; Ebû Muhammed Abdullah b. Hârun'dan kırâât, nahiv, lûgat ve edebiyât gibi dersleri okumuştur (6). Daha sonra 679 veya 680/1281 yılında memleketinden ayrılarak şimali Afrika'ya geçmiş, oradan da İskenderiye'ye, Kahire'ye uğramış, Hicaz, Irak ve Şam havali-sini ziyaret etmiş, bu arada İskenderiye'de Abdunnasir b. Ali b. Yahya el-Meryûti, Abdulvahhâb b. Hasan'dan; Mekke-i Mükkerreme'de Ebu'l-Hasan Ali b. Sâlih el-Ceseni'den ve diğer ünlü ilim adamlarından kırâât, fıkıh, hadis, nahiv derslerini okumuştur. Bu ziyaretlerini tamamlayan müellif tekrar Mısır'a avdet etmiş, Kahire'deki Mansûriye Medresesinde talebe okumaya başlamıştır. Aynı zamanda hocası İbn en-Nahhâs'ın gra-

(4) el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 540; İbnu'l-İmâd, Şerezâti'z-Zeheb, VI, 145.

(5) İbnu'l-Cezeri, Tabakâtu'l-Kurrâ', II, 285-286; İbnu'l-Hacer, ed-Duraru'l-Kâmine, V, 70-71; eş-Şevkâni, el-Bedru't-Tâli', II, 288; Dr. ez-Zehebî, et-Tefsir Ve'l-Müfessirûr, I, 317-313.

(6) İbnu'l-Cezeri, Tabakâtu'l-Kurrâ', II, 285-286; İbnu'l-Hacer, ed-Duraru'l-Kâmine, V, 70-71; İbnu'l-İmâd, Şerezâti'z-Zeheb, VI, 145-146; eş-Şevkâni, el-Bedru't-Tâli', II, 288; el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 540; el-Ketbi, Fevâtu'l-Vefeyât, IV, 71-72; Dr. ez-Zehebî, et-Tefsir Ve'l-Müfessirûn, I, 317-318.

mer derslerine devam etmiştir. Bu hocası (698/1289) yılında vefat edince, ona halef olmuştur (7).

Görülüyorki Ebü Hayyân, nahiv, edebiyat, lûgat ve kirâât ilimleri yanında, tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerini de okumuş ve bu konularda da büyük bir maharet kesbetmiştir. Sonra, okuduğu bu ilimler uğruna bunca zahmetlere katlanarak pek çok yer ve şehir gezmiş ve görmüş, muhtelif bilginlerin tedris hâkalarında bulunmuştur.

Bizzat kendisinin dinleyerek veya kitaplarını okuyarak kendilerinden naklettiği hocalarından bazılarını da burada anmak yerinde olur. Mesela yukarıda zikrettiğimiz hocaları dışında; İshak b. Abdirrahîm b. Muhammed b. Abdilmelik b. Dirbâs, Ebü Bekr İbn Abbâs b. Yahya b. Garîb el-Bağdâdî, Safiyyuddîn el-Hüseyin b. Ebî Mansûr b. Zâfir' el-Hazracî, Ebu'Hüseyin Muhammed b. Yahya b. Abdirrahmân b. Rabi' el-Eşari, Vehihuddin Muhammed b. Abdirrahmân b. Ahmed el-Ezdi İbnü'd-Dehân, Kutbuddîn Muhemmed b. Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Kastalânî, Radıyyuddîn Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Ensârî, Necibuddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. el-Müeyyid el-Hemedânî, Mekki b. Muhammed b. Ebi'l-Kâsin İbn Hâmid el-İsfehânî es-Saffâr, Muhammed b. Ömer b. Ali es-Sa'dî ed-Darîr İbnü'l-Fârid, Zeynuddîn Ebü Bekr Muhammed b. İsmail b. Abdillâh b. el-Enmâti, Muhammed b. Hüseyin b. Hasan b. İbrahim ed-Dârî İbn el-Halil, Muhammed b. Abdilmü'min b. Muhammed b. Yûsuf el-Ensârî, Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Ömer el-'Ansi, Abdullâh b. Muhammed b. Hârûn b. Abdilaziz et-Tâi el-Kurtubû, Abdullâh b. Nasrullâh b. Ahmed b. Rasilân b. Feteyân b. Kâmil el-Hazmî, Abdullâh b. Ahmed b. İsmail b. İbrahim b. Fâris et-Teymî, Abdurrahmân b. Yûsuf b. Yahya b. Yûsuf İbn Hatîb el-Mizze, Abdulaziz b. Abdirrahmân b. Abdil'ali el-Misrî es-Sukkerî, Abdulaziz b. Abdilmü'min b. Ali b. Nasr b. es-Sukayl el-Harrânî, Abdulaziz b. Abdilkâdir b. İsmail el-Feyâlî, Abdulmu'ti b. Abdilkerim b. Ebu'l-Mekârim İbn Mencâ el-Hazrecî, Ali b. Sâlih b. Ebî Ali İbn Yahya b. İsmail el-Hüsni el-Behnesî, Gâzi b. Ebî'l-Fadl İbn Abdilvehhâb el-Hallâvî, el-Fadl b. Ali b. Nasr b. Abdillâh b. Hüseyin b. Ravâha el-Hazrecî, Yûsuf b. İshak b. Ebi

(7) el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 563, 584.

Bekr et-Taberi el-Mekki, el-Yüsr b. Abdillâh b. Muhammed b. Halef b. el-Yüsr el-Kuraysî, Müennese bint el-Melik el-Âdil Ebi Bekr İbn Eyyüb b. Şâdi, Şâmiye bint el-Hâfız Ebi Ali Hasan b. Muhammed et-Teymiyye, Zeyneb bint Abdillatif b. Yûsuf b. Muhammed b. Ali el-Bağdâdi (8).

Esasen müellifin en önemli özelliklerinden biri de, O'nun nerede olursa olsun ve hangi şartlarda bulunursa bulunsun hakikatı araması ve bulmağa çalışmasıdır. Kendisi gerçek gördüğü şey uğruna hiç bir fedakârlıktan çekinmemektedir. Nettekim kendi memleketinden ayrılmasına sebep olan hadiseler zinciri de bu görüşü teyid eder mahiyettedir.

Ebü Hayyân'ın Gırnata'dan ayrılış sebebi, kaynaklarda farklı bir şekilde anlatılmaktadır. Bazılarına göre; hocası Ahmed b. Ali b. et-Tibâ' ile Ebü Hayyân arasında bazı ilmi tartışmalar vukû bulmuş, bunun neticesi olarak, Ebü Hayyân, hocasını tenkit eder mahiyette olan «el-İlmâ' Fî İfsâdi İcâzet İbn et-Tibâ» adını verdiği kitabı telif etmişti. Bunun üzerine hocası onu, «el-Fakih» adı ile bilinen Emir Muhammed b. Nasr'a şikâyet etmişti. Emir de Ebü Hayyânı cezalandırmak üzere huzuruna çıkarılmasını emretti. Bu durumdan haberdar olan müellif, gizlice deniz yoluyla doğuya kaçmıştır (9).

Diğer bir görüşe göre de; mantık, felsefe, matematik ve edebiyat gibi ilim dallarında mütahassis ilim adamlarından bazıları Sultan'a gelerek: Biz yaşlandık, bizden sonra bu ilimleri başkalarına aktaracak ilim adamı yetiştirmek istiyoruz. Ölmeden önce, bu ilim dallarında adam yetiştirebilmemiz için bize talebe tahsis edilmesi uygun olur düşüncesindeyiz demiş, Ebü Hayyân'ın adını, okutmak istedikleri talebeler listesine almışlardı. Hatta özellikle O'na iyi bir maaş bağlanması, kendisinin yiyecek kumanye ve giyecek elbise tahsis edilmesi de hükme bağlanmıştı. Bu durumdan memnun olmayan Ebü Hayyân, bu konuda kendisine yapılan teklifi kabul etmemişti. Ancak bu is

(8) İbnu'l-Cezeri, Ğâyetu'n-Nihâye, II, 285; İbnu'l-Hacer, ed-Duraru'l-Kimine, V, 70; el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 550-551; İbnu'l-İmâd, Şezrâtu'z-Zehab, VI, 145; eş-Şevkâni, el-Bedru't-Tâli', II, 288; Dr. ez-Zehbi, et-Tefsir Ve'l-Müfessirün, I, 317.

(9) el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 583; İbnu'l-İmâd, Şezrâtu'z-Zehab, 146; ed-Dâvûdi, Tabakâtu'l-Müfessirin, II, 288.

zorlanırım korkusu, O'nun deniz yolu ile memleketinden gizlice doğuya kaçmasına sebep oldu (10).

Ebû Hayyân'ın aile hayatı ile ilgili olarak kaynak kitaplar da fazla bir malumat bulunmamaktadır. Ancak evli olduğu, Nü-dâr adında bir kızı ve Hayyân adında bir erkek evladına sahip bulunduğu, kaynak kitaplarda zikredilmektedir (11). Müellif'in mazbut ve düzenli bir aile hayatı yaşadığı, ev halkına verdiği 'aşağıdaki öğütlerinde açık ve seçik bir şekilde görülmektedir.

Aklı başında olan kimse:

1 — Dış görünüş itibariyle herkese karşı dostça davranmalı, içten de, her türlü kötülükten sakınmak ve kendini korumak için herkese karşı düşmanmış gibi muamelede bulunmalıdır. Bu konuda, düşman kabul ettiği kişilerden daha çok, dost edindiği kimselerden sakınmalıdır.

2 — Bir kimsenin başka birine iyilikte bulunması, o'nunla dostluk kurması, aslında o kimsenin zâtı için değil, sadece kendi çıkarlarına bağlı olduğunu bilmelidir.

3 — İnsanoğlu altı meselede, susmayı konuşmaya tercih etmelidir. Bu meseleler şunlardır;

- a) Allah'ın zâtı ile ilgili,
- b) Allah'ın sıfatları ile ilgili,
- c) Bütün peygamberlerin (a. s.) durumları ile ilgili,
- d) Sahâbe-i Kirâm (r.a) arasında cereyan eden olaylarla ilgili,
- e) Allah'ın salih kullarına karşı dil uzatma ile ilgili,
- f) Devrin, mevki ve rütbe sahipleri hakkında kötü şeyler söyleme ile ilgili, meseleler.

4 — Nefsi müdâfaanın dışında, hiçbir kimseye eziyet etmemelidir.

5 — İnsanları, gösterdikleri gayretlerde ve meseleleri anlamada hoş karşılamalıdır. Çünkü onlar, kendi akılları seviyesinde hareket ederler.

(10) İbnu'l-İmâd, Şezerâtu'z-Zeheb, VI, 146.
el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 541.

6 — Aynı devirde yaşayan insanları hafife almamalı ve onlara karşı müsbet davranmalıdır.

7 — Yapacağı çalışmalarda, araştıracağı konularda, inanç ve birlikte çalışabilme açısından karşılıklı anlayış gösterebilecek kimselerle işbirliği yapmalıdır.

8 — Kendi idrakine uygun bir şekilde idrak edemiyor, kendisinin ne istediğini anlamada güçlük çekiyor diye, bu kimseye karşı öfkelenmemelidir.

9 — Görünüşte kötü olan sözleri iyiye yorumlamalı, hatasından dolayı hiçbir kimse hakkında ön yargılı olmamalıdır.

10 — Cahiliyet devrine ait bilgilere dalmamalı, çalışmalarını dinî ilimlere teksif etmelidir.

11 — Fakirleri göz ardı etmemeli, durumlarıyla ilgilenmelidir.

12 — İnsanlara karşı tevazuda bulunmayı kendine şiar edinmeli, her ân açzê düşebileceğini ve bir başkasına muhtaç olabileceğini unutmamalı, dolayısıyla hiç bir kimseye karşı böbürlenmemelidir.

13 — Fazla gülmemeli, çok şaka yapmamalı, kendini ilgilendirmeyen konulara karışmamalıdır.

14 — Allah'a karşı ma'siyet sayılmayan, mertliğe hanel getirmeyen konularda, herkese ayak uydurmalıdır.

15 — Herkesçe kötü sayılan işlerden kendini uzak tutmalı, kimseden şikâyetçi olmamalıdır.

16 — Âilesine ve çocuklarına ait meseleleri, arkadaş meclislerinde dile getirmemelidir.

17 — Allah rızası için yaptığı işleri, başkalarına anlatmamalıdır.

18 — İnsanlarla olan münasebetlerinde, güler yüzlü, tatlı sözlü olmalı, Allah'tan başkasına bel bağlamamalıdır.

19 — Tarih kitaplarını çok okumalıdır Çünkü bu tür kitapları okumak, insana geçmişten çok şeyler kazandırır (12).

(12) el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 565-566.

Ebû Hayyân, insanlarla kurduğu beşerî münasebetlerinde son derece titiz ve ölçülü davranırdı. İçinde yaşadığı hayat şartları O'nu tutumlu olmaya zorlamıştı. Hatta bazı kaynaklar, herkes cömertlikle övünürken Ebû Hayyân cimrilikle iftihar ederdi, şeklinde ifadeler kullanmıştır. Aynı kaynakların ifadelerine göre Ebû Hayyân, talebesi es-Safedî'ye : «Sana cimri deseler bile, cebindeki paraya sımsıkı sarıl ve ona sahip çık. Çünkü, insanların sana, cimrisin demeleri, el uzatıp onlardan yardım istemenden daha hayırlıdır» (13) demiş ve bu talebesine, kendine ait şu mısraları okumuştur :

(14)

رَجَاؤُكَ فَلَسًا قَدْ غَدَا فِي حَيَاتِي   قَسِيمًا رَجَاءً لِلنَّجَاحِ مِنَ الْعَقَمِ
أَأَنْتَبُ فِي تَحْمِيلِهِ وَأُضِيمُهُ

«Keseme giren bir parayı talep etmen, kısır olan kimseden yavru beklemeğe benzer. Ben o parayı kazanmada yorulacağım sonra da onu zayedeceğim ha!.....»

Ebû Hayyân, tutumlu olmasına ve başkalarına muhtaç olmamak için paraya ve mala karşı büyük ölçüde meyletmesine rağmen, bazen paranın insan için büyük bir tehlike arzettiğine inanmış ve aşağıdaki manzumelerinde bunu dile getirmiştir :

(15)

إِنَّ التَّكْرَاهِمَ وَالنِّسَاءَ كِلَاهُمَا   لَا تَأْمَنَنَّ عَلَيْهِمَا إِنْسَانًا
يَنْزَعَنَّ ذَا اللَّبِّ الْعَيْنِ عَنِ التَّقَى   فَتُفْرَى إِسَاءَةً فَعَلَيْهِ إِخْسَانًا

«İnsanoğlu, kadına ve paraya hiç güvenmesin. Çünkü bunlar insanın aklını başından alır, doğru yoldan saptırır, işlediği kötü şeyleri gözüne, iyi iş yapıyormuş gibi gösterir».

(16)

أَتَسِي بِشَفِيعِ لَيْسَ يُمْكِنُ رُدُّهُ   دَرَاهِمُ يَمِينِ الْبُرُوحِ مِرَاهِمُ
تَصِيرُ مَعْبُورَ الْأُمَمِ أَهْوَنَ مَا يَرَى   وَتَقْضِي لِبَنَاتِ الْفَقْرِ وَهُوَ نَاهِمُ

(13) a.g.e., II, 543.

(14) a.g.e., II, 543.

(15) a.g.e., II, 543.

(16) a.g.e., II, 543.

«Geri çevrilmesi mümkün olmayan bir vasıta ile geldi; yaralara merhem olan beyaz dirhemle geldi ki, bu dirhemler, yapılması güç olan işleri son derece kolaylaştırır. Her gencin arzusunu rahatlıkla yerine getirir». Müellif hoş sohbetli ve tatlı diliydi. Meclisine katılanlar O'nu zevkle dinlerdi. Verdiği ders-ten ve yaptığı uzun sohbetlerden hiç usanmazlardı. Uzak memleketlerden gelerek O'nun tedrisat halkalarına katılıp, önünde diz çökerek O'nun ilminden ve feyzinden faydalanan pek çok talebesi vardı. Ebû Hayyân, zeki talebelerini diğerlerinden daha fazla sever ve onlara karşı saygı duyardı. Müellif latifeyi sever ve zaman zaman latife yapardı. Latifelerini bazen nazmederek yapardı. Mesela yünden işlenmiş elbise giyen bir gence hitaben şu beytleri nazmetmiştir :

(17)

أَيَا كَأْسِيًّا مِنْ جَبَدِ الصُّوفِ نَفْسَهُ   وَيَا عَارِبِيًّا مِنْ كُلِّ فَضْلٍ وَمَنْ كَيْسَهُ
أَتَزْهَى بِصُوفٍ وَهُوَ بِأَلْبَنِينِ مُصْبِحٌ   عَلَى نَعْجَةٍ وَالْيَوْمِ أَمْسَى عَلَى كَيْسِهِ

«Ey kendisini yünün en kalitelisiyle giydiren! Ey her türlü fazilet ve nezaketten yoksun olan! Dün dışı koyunun, bu gün de bir koçun sırtında bulunan yün ile mi övünürsün!».

Eserleri :

Ebû Hayyân'ın bütün hayatı, ilim tahsil etmek, talebe okutmak, hak uğruna mücadele vermek ve muhtelif ilim dallarında kitap telif etmekle geçtiği bir gerçektir. Müellif'in telif ettiği eserleri, mühtelif kaynak kitaplarda, farklı sayılarda zikredilmektedir.

Mesela eş-Şevkânî, «el-Bedru't-Tâli» adlı kitabında 37; (18) İbn Hacer, «ed-Durar el-Kâmine» adlı kitabında 43; (19) el-Ketbî, «Fevâtü'l-Vefeyât» adlı kitabında 44; (20) Brockelmann «Supplementband» adlı kitabında 20; (21) İbnu'l-İmâd, «Şezerâtu'z-Zehab» adlı kitabında 22, (22) eserinin adını verirken,

(17) a.g.e., II, 537.

(18) eş-Şevkânî, el-Bedru't-Tâli', II, 289-290.

(19) İbn Hacer, ed-Duraru'l-Kâmine, V, 71-72.

(20) el-Ketbî, Fevâtü'l-Vefeyât, IV, 72-73.

(21) Brockelmann, Supplementband, II, 135-136.

(22) İbnu'l-İmâd, Şezerâtu'z-Zehab, VI, 147.

«Hediyetü'l-Ârifin» müellifi Bağdatlı İsmail Paşa ise Ebû Hayyân'ın telif ettiği eserlerden 58 (23) kitap adı vermiştir.

Biz, Ebû Hayyân'ın telif ettiği eserlerden sayıca en fazla zikreden Bağdatlı İsmail Paşa'nın verdiği kitap listesini aşağıya çıkarmayı uygun bulduk :

- el-Bidâye Ve'n-Nihâye Fi 'İlmi'l-Kâfiye,
- el-İthâfu'l-Eriḅ Bimâ Fi el-Kur'ani Mine'l-Garib,
- el Esir Fi Kirâeti İbn Kesir,
- el-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk,
- İrtişâfu'd-Darb Fi Lisâni'l-'Arab,
- el-İrtidâ' Fi ed-Dâdi Ve ez-Zâ',
- el Esfâr el-Mulahhas Min Kitâbi's-Saffâr,
- el-İ'lâm Bi Erkâni'l-İslâm,
- el-Elme' Fi İfsâdi İcâzeti'd-Dayâ',
- el-Enver el-A'lâ Fi İhtisâri'l-Muhallâ,
- el-Bahru'l-Muhit,
- el-Birrü'l-Celiyy Fi Kirâeti Zeyd b.'Aliy,
- et-Tecrid Li Ahkâmi Sibaveyh,
- Tuhfetü'n-Nedüs Fi Nuhâti Endelüs,
- et-Tezyil Ve't-Tekmil,
- et-Takrib,
- et-Tezkira,
- et-Tedrib,
- Takribu'n-Nâi Fi Kirâeti'l-Kisâi,
- et-Tercil,
- el-Hulelü'l-Hâliye Fi Esânidi'l-Kirâati'l-'Âliye,
- Hulâsatu't-Tıbyân Fi İlmi'l-Ma'âni Ve'l-Beyân,
- er-Ramza Fi Kirâeti Haza,
- er-Ravdu'l-Bâsim Fi Kirâeti 'Âsım,
- Zehvu'l-Mülk Fi Nahvi't-Türk,
- eş-Şezâ Fi Mes'eleti Kezâ,
- eş-Şezretü'z-Zehebiyye Fi 'İlmi'l-'Arabiyye,
- Şerh Tuhfetü'l-Mevdûd,
- 'İkdu'l-Leâli Fi'l-Kirâati's-Seb'il-'Avâli,
- Gâyetü'l-İhsân,
- Gâyetü'l-Matlûb Fi Kirâeti Ya'küb,
- el-Fadlu Fi Ahkâmi'l-Vasl,

- Kitâbu'l-Ef'âl Fi Lisâni't-Türk,
- el-Lâmiyye (Kırâet ilmine dairdir),
- el-Lemhatu'l-Bedriyye Fi 'İlmi'l-'Arabiyye,
- el-Mubdi',
- Mecâni el-Hasr Fi Târihi Ehli'l-'Asr,
- el-Mahbûr Fi Lisâni'l-Yahmûr,
- el-Meznu'l-Hâmir Fi Kırâeti İbn 'Âmir,
- el-Miskû'l-Mürşid,
- Meşihatı İbn Ebi Mansûr,
- el-Mukarrib,
- el-Milha,
- el-Menâfi' Fi Kırâeti Nâfi',
- Mantıku'l-Hurs Fi Lisâni'l-Furs,
- Menhecü's-Sâlik Fi'l-Kelâmi 'Alâ Elfiyet İbn Mâlik,
- el-Mevridü'l-'Azâb Fi Mu'âredati Kasideti Ka'b,
- el-Mevridü'l-Gamr Fi Kırâeti Ebi 'Amr,
- el-Mevfûr Fi Târihi Ahkâmi İbn 'Ufûr,
- Nesrû'z-Zehr ve Nazmü'z-Zühr,
- en-Nüdâr Fi el-Meslâti 'An Nüdâr,
- en-Nazaru'l-Hasbî Fi Cevâb Es'ilet ez-Zehebî,
- Nefhu'l-Misk Fi Sirati't-Türk,
- en-Nuketü'l-Hisân,
- Nevâfisü's-Sihr Fi Demâisi's-Si'r,
- Nûnu'l Gabeş Fi Lisâni'l-Habeş,
- Nihâyetü'l-'İrâb,
- en-Nehrü'l-Mâddü Mine'l-Bahr.

Daha önce zikrettiğimiz gibi, Ebû Hayyân çok yönlü bir şahsiyettir. O'nun ilmi faaliyetleri arasında yer alan en önemli gayret ve mesâilerinden biri de, çok sayıda ilim adamı yetiştirmesidir. Ebû Hayyân'dan ders alan ve muhtelif ilim dallarında ün yapan talebelerinden bazıları şunlardır :

- es-Sefâkusi; İbrahim b. Muhammed (v. 742/1342) (24),
- Takiyyuddin; Muhammed b. Abdillatif b. Yahya b. Ali b. Temmâm eş-Şâfi'i (v. 744/1344), (25).

(24) İbnu'l-İmâd, Şezerâtü'z-Zeheb, VI, 145.

(25) a.g.e., VI, 141.

— Burhânuddîn; İbrâhim b. Lâcin b. Abdillâh eş-Şâfi'i, (v. 749/1348) (26),

— Burhânuddîn; İbrâhim b. Ali b. Yahya b. Halef en-Nahvi (v. 749/1348) (27),

— Tacuddîn; Ahmed b. Abdilkâdir b. Ahmed b. Muhammed (v. 749/1348) (28),

— Şihâbuddîn; Ahmed b. Yahya b. Fadlillâh b. Mücellâ (v. 749/1348) (29),

— Bedruddîn; el-Hasen b. Kâsim b. Abdillâh b. Ali el-Murâdî (v. 749/1348) (30),

— Muhibbuddîn; Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Lübb b. es-Sâiğ el-Emevi (v. 749/1348) (31),

— Ebu'l-Abbâs; Ahmed b. Sa'd b. Muhammed el-Askerî (v. 750/1350) (32),

— Cemâlüddîn eş-Sübki; Hüseyin b. Ali b. Abdilkâfi b. Ali b. Temmâm b. Yûsuf (v. 755/1354) (33),

— es-Semin; Ahmed b. Yûsuf b. Muhammed (v. 756/1355) (34),

— Takiyyuddîn es-Sübki; Ali b. Abdilkâfi b. Ali b. Temmâm (v. 756/1355) (35),

— Cemaluddîn İbn Hişâm; Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh (v. 761/1360) (36),

— Behâuddîn es-Sübki; Ahmed b. Ali b. Abdilkâfi (v. 773/1372) (37),

---

(26) a.g.e., VI, 158.

(27) a.g.e., VI, 158.

(28) a.g.e., VI, 159.

(29) a.g.e., VI, 160.

(30) a.g.e., VI, 166.

(31) a.g.e., VI, 160.

(32) a.g.e., VI, 165.

(33) a.g.e., VI, 177.

(34) a.g.e., VI, 179.

(35) a.g.e., VI, 180.

(36) a.g.e., VI, 191.

(37) a.g.e., VI, 145.

- es-Safedi, Halil b. Eybek (v. 764/1363) (38),
- Şihabuddin İbnu'n-Nakib; Ahmed b. Abdirrahmân b. Abdirrahîm (v. 764/1363) (39),
- İbn Akil; Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. Muhammed el-Kureşî (v. 769/1367) (40),
- Tacuddin es-Sübki, Abdulvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi (v. 771/1370) (41),
- Cemalüddin el-İsnâvî; Abdurrahîm b. Hasan b. Ali b. Ömer b. Ali b. İbrahim (v. 772/1370) (42),
- Nâzimül-Ceyş; Muhemmed b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdidâdim (v. 778/1377) (43),
- İbn Merzûk; Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (v. 781/1380) (44),
- Şemsuddin İbnu'n-Nakkâş; Muhammed b. Ali b. Abdilvâhid b. Yahya b. Abdirrahîm (v. 763/1361) (45),

Vefatı

Ebû Hayyân, 745/1344 senesi Safer ayının 28. Cumartesi günü akşam üstü Kahire'deki evinde vefat etmiştir. Cenazesi, Babun-nasr dışında bulunan Sofiyye mezarlığında defnedilmiştir. Ölümü üzerine bir aydan fazla bir zaman geçtikten sonra, O'nun için Şamda'ki Emevî Camiinde Rabiyülâhir ayında giyâbi cenaze namazı kılınmıştır. Ebû Hayyân hayatının son yıllarını, gözlerini kaybetmiş, kör olarak yaşamıştır (46).

Endülüslü bazı ilim adamları, Ebû Hayyân'ın vefat yılını, 743/1342 olarak vermektedir (47). Ancak müellif'in vefat ettiği

(38) a.g.e., VI, 200.

(39) a.g.e., VI, 200.

(40) a.g.e., VI, 214.

(41) a.g.e., VI, 221.

(42) a.g.e., VI, 223.

(43) a.g.e., VI, 259.

(44) a.g.e., VI, 271.

(45) a.g.e., VI, 198.

(46) el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 538; İbnu'l-İmâd, Zerezâtü'z-Zehab, VI, 147; ez-Zrikli, el-A'lâm, VIII, 28.

(47) el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 559.

yer olan Mısır ve diğer doğu memleketlerinde bulunan ulemanın tesbit ettiği vefat tarihinin (745-1344) daha isabetli olacağı kanaati hakim olmaktadır. Çünkü Ebû Hayyân, Endülüslü ulemasının bulunduğu yerden uzak, doğu uleması arasında vefat etmiştir.

Ebû Hayyân'ın ölümü ile İslâm âlemi, takriben bundan altıbuçuk asır önce, büyük bir ilim adamını, eşsiz mücâhid bir imamı, selef-i Sâlih'in yolundan ayrılmayan ve hür düşüncenin bir liderini kaybetmişti. Fakat O, geride bıraktığı ve günümüze kadar değerini kaybetmeyen eserleriyle hâla yaşamaktadır. Ebû Hayyân'ın ardından binlerce insan gözyaşı dökmüş, mâtemlere bürünmüştür. Vefatından sonra pek çok kimse, hakkında iyi şeyler söylemiş, O'nun değerli bir insan olduğuna hükmetmiştir. Biz burada sadece, ölümü üzerine, talebesi es-Safedî'nin (v. 764/1363) hocası olan Ebû Hayyân hakkında nazmettiği şu beytleri zikretmekle yeneceğiz :

(48)

يُرَى إِمَامًا وَالْوَرَى مِنْ وَرَا	مَاتَ إِمَامٌ كَانَ فِي قِتِّهِ
أُمَّتِهِ النَّحْوُ وَمِنْ قَرَا	بَكَى لَهُ زَيْدٌ وَعَمَرُو فَمِنْ
يَهْدِي إِلَى رُؤَايِهِ الْجَوْهَرَا	تَفْسِيرُهُ الْبَحْرُ الْحَيْطُ الَّذِي
أَصْدَقُ مَنْ يَسْمَعُ إِنْ أَخْبَرَا	وَرَحْلُهُ فِي سُنَّةِ الْمُصْطَفَى
كَمْ حَرَّرَ اللَّفْظَ وَكَمْ حَبَّرَا	وَسَاعِرًا فِي نَظْمِهِ مُفْلَقًا
بِحَيَايِهِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُتَنَكَّرَا	إِنْ مَاتَ فَالذِّكْرُ لَهُ خَالِدٌ
تَوَدُّهُ فِي حَفْرِهِ الْكَوْثَرَا	وَحُصْنُهُ مِنْ رَبِّهِ رَحْمَةٌ

«Sahasında oterite olan ve insanları peşinden sürükleyebilen lider vefat etti. Nahiv kitaplarında misal olarak geçen Zeyd ile Amr ve bu ilimle uğraşanlar O'nun için ağladı. O'nun «Bahru'l-Muhit» adlı tefsiri, bu sahada istifade etmek isteyenler için nefis bilgiler bahşeden bir deryâdir. Hz. Peygamber Mustafâ (s.a.v.)'nin hadislerini rivâyet ettiğinde, en sahih ve en doğrusunu rivâyet eder. O, eşine ender rastlanan bir şâirdir. Nice manzûme ve kasideler yazmıştır. Kendisi ebedî âleme irtihâl etmişse de anısı haşır günündek yaşayacaktır. Rabbi O'nu Rahmetine gark etsin. Mahşer gününde Havz-ı Kevser'den kana kana içmesini O'na nasip etsin».

Ebû Hayyân'ın hayatı, hocaları, talebeleri ve eserleri hakkında bilgi veren eski ve yeni olmak üzere pek çok kaynak O'nu övmüş ve ilmi şahsiyetinden söz etmiştir (49).

İlmi Ve Edebî Şahsiyeti

Bilindiği gibi bir müellif'in değeri, karakterine, sosyal hayatındaki yerine, ilmi faaliyetlerine ve telif ettiği eserlere bağlıdır.

Ebû Hayyân'ın Mısır'a geldiği devirde, Mısır, Şam, Bağdat, Kûfe, Basra birer ilim merkezi hâline gelmiş, İslâmî, tarihi, edebî ve ictimai sahalarda yapılan çalışmalar, İslâm kültürü ve edebiyatını vucûde getirmişti. Memlûkler devrinde, haçlı akınları ve Moğol istilâsı ile duraklayan ilmi ve kültürel hayatın tekrar canlandığı görülür Memlûk sultanları ilim ve kültürün devleti ayakta tutmada önemli rolü olduğunu anlamışlardı. Bu yüzden ilim adamlarına değer vermiş ve onların sevgisini kazanmışlardı.

İlk tahsilini memleketinde yapan müellif, ilmi faaliyetlerin son derece hareketli olduğu ve bir ilim merkezi haline gelmiş bulunan Mısır'a yerleşmiştir. Birer ilim merkezi olan Mısır ve Şam'da muhtelif ilim dallarında pek çok kitap telif edilmiş ve çok sayıda ilim adamı yetişmişti. Bilgi hazinesini artırmak ve kültürünü geliştirmek isteyen Ebû Hayyân, elbette mevcût imkânlardan faydalanacak ve kendisini en mükemmel bir şekilde yetiştirme fırsatını bulacaktı.

Ebû Hayyân, Mısır'da ve diğer ilim merkezlerinde, Arap dili ve edebiyatı, nahiv, sarf, lûgat, tefsir, hadis ve diğer dinî ilimleri arzu ettiği seviyede öğrenmek için bu dallarda kendisine ders verebilecek ilim-irfân sahibi faziletli hocaları kolaylıkla bulabilmiştir. O, bir yandan hocalarından ders alırken

(49) İbn Tağri Berdi, en-Nucûmu'z-Zâhire, X, 111-115; Tacuddin es-Sübki, Tabakâtu's-Şafi'yyeti'l-Kübrâ, IX, 276-307; İbnü'l-Cezeri, Gayetü'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ', II, 285-286; İbn Hacer, ed-Duraru'l-Kâmine, V, 70-76; ed-Dâvûdi, Tabakâtu'l-Müfessirin, II, 286-291; İbnü'l-İmâd, Şezerâtu'z-Zeheb, VI, 145-147; el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 535-584; Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Arifin, II, 152-153; el-Ketbi, Fevâtü'l-Vefeyât, IV, 71-79; et-Tefsir Ve'l-Müfessirün, (Dr. Zehebi), I, 317-321; ez-Zrikli, el-A'lâm, VIII, 26; Brockelmann, Suppl., II, 135-136.

öbür yandan da dürmadan kitap okuyor, talebeye ders veriyor ve ibâdetle meşgul oluyordu. es-Safedî, hocası Ebû Hayyân hakkında şöyle der : «Ebû Hayyânı ne zaman gördümse, O'nu ya ders dinlerken, ya kitap okurken, ya kitap yazarken, ya ibâdet yaparken, ya da bir şeyle meşgul olurken gördüm.» (50).

Ebû Hayyân'ın eserlerini gözden geçirdiğimizde, O'nun, geniş kültüre sahip, ilmi seviyesi yüksek ve emsali ender bulunan bir şahsiyet olduğunu görürüz. O, muhtelif ilim dallarında tahsil yapmış ve bu dallarda pek çok eser telif etmiştir.

Mesela Tefsir ilminde; «el-Bahru'l Muhit»; «en-Nehrü'l Maddü mine'l-Bahri» (51).

Kırâet ilminde; «İkdu'l-Leâli Fi'l-Kirââti's-Seb'il-'Avâli»; «er-Ravdu'l-Bâsim Fi Kirâeti 'Âsim»; «Gâyetü'l-Matlûb Fi Kirâeti Yakûb»; el-Kasidetü'l-Lâmiyye» (52).

Belâgat ilminde; «Hulâsatu't-Tibyân Fi'l-Ma'âni Ve'l-Beyân» (53).

Nahiv ve sarf ilminde; «et-Tezkira»; «el-Lemha», «el-Mubdi»; «İrtişâfu'd-Darb Fi Lisâni'l-'Arab»; «el-İrtidâ' Fi'd-Dâdi Ve'z-Zâi»; «Gâyetü'l-İhsân»; «el-Menhecü's-Sâlik 'Alâ Elfiyeti İbni Mâlik»; «et Tezyil Ve't-Tekmil»; «el-Milha»; «et-Tehyil»; «et-Takrib»; «et-Tedrib»; «Nihâyetü'l-İrâb» (54).

Tarih ilminde; «Mecâni el-Hasr Fi Âdâbi ve Târihi Liehli'l-'Asr» (55).

Tabakat'ta; «Tabakâtü Nühâti'l-Endelüs»; «en-Nüdâr» (56).

Türk Dilinde; «el-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk»; «Zehvü'l-Mülk Fi Nahvi't-Türk»; «el-Eflâl Fi Lisâni't-Türk» (57).

(50) İbnu'l-İmâd, Şezerâtu'z-Zeheb, VI, 145; eş-Şevkâni, el-Bedru't-Tâli', II, 288; Dr. ez-Zehabi, et-Tefsir Ve'l-Müfessirün, I, 317.

(51) Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, I, 226; II, 1993-1994.

(52) a.g.e., II, 1039, 1152, 1194; Bağdath İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Ârifin, II, 152; ez-Zrikli, el-A'lâm, VIII, 26.

(53) Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, I, 317.

(54) a.g.e., I, 45, 61, 86, 393, 405; II, 1189, 1561, 1580, 1805, 1818, 1882; ez-Zrikli, el-A'lâm, VIII, 26.

(55) Kâtib Çelebi Keşfu'z-Zunûn, II, 59; Bağdath İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Ârifin, II, 153.

(56) Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn; II, 1108, 1958; ez-Zrikli, el-A'lâm, VIII, 26.

(57) Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, I, 49; II, 962; ez-Zrikli, al-A'lâm, VIII, 26.

Fars Dilinde; «Mantiku'l-Hurs Fî Lisâni'l-Furs» (58).

Habeş Dilinde; «Nûru'l-Gabeş Fî Lisâni'l-Habeş, (59) gibi eserler yazmıştır. Bu da, müellif'in ünlü bir dilci olduğu gibi, devrinde geniş ölçüde yaygın olan dinî ilimlerde de özellikle «Tefsir» ilminde, son derece başarılı olduğunu ve bu konuda çağdaşı ulemanın güvenini kazandığını gösterir.

Makalemizin ikinci kısmını teşkil eden «Tefsirdeki metodu»nu işlerken ele alacağımız «el-Bahru'l-Muhît» adlı eseri, tefsir dalında yazdığı en büyük ve en mükemmel eserdir. Bu eseri çok geniş bulan müellif, tekrar ele almış ve ihtisar ederek iki cilt hâline getirmiş ve «en-Nehrü'l-Mâddü Mine'l-Bahr» adını vermiştir (60). Bu da O'nun tefsir ilmindeki kudretini ve bu daldaki payını gösterir.

Ebü Hayyân, düz ifâdelerinde olduğu kadar, manzumelelerinde de son derece başarılı olmuştur. Kırââtla ilgili olan, «İkdu'l-Leâli» ve «el-Kasidetü'l-Lâmiyye» gibi bazı eserlerini manzum olarak yazmıştır. Ayrıca bir d'vânı da vardır. O, her türlü tenkide açıktı. Bu husûsiyeti aşağıdaki manzumesinde bâriz bir şekilde görülmektedir :

(61)

عِدَاتِي لَهُمْ فَضَّلَ عَلَيَّ وَمَنَنَ
هُمَّ بِخَشَوَاعِنِ زَلَّتِي فَاجْتَنَبَهَا
فَلَا أَزْهَبُ الرَّحْمَنُ عَنِّي الْأَعَارِيَا
وَهُمْ نَافَسُونِي فَآكْتَسَبْتُ الْعَالِيَا

«Düşmanlarımın üzerimde lütufları, minnetleri vardır. Allah (c.c.) düşmanları benden eksik etmesin. Onlar hatalarımı araştırdılar, ben de o hatalardan sakındım. Onlar benimle yarış yaptılar, ben de çalışıp yüce mevkilere ulaştım».

Müellif ilim tahsil etmek için mutlaka bir hocaya ihtiyaç bulunduğuna inanır. Hatta tahsilin sadece zekâ ile yapılabileceğine inananları cahillikle nitelmiş ve maksadını şu mısralarıyla ifâde etmiştir :

(58) Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, II, 1864; ez-Zrikli, el-A'lâm, VIII, 26.

(59) Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, II, 1983; ez-Zrikli, el-A'lâm, VIII, 26.

(60) Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, I, 226.

(61) Tacuddîn es-Sübki, Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ, IX, 285; el-Makkarî, Nefhu't-Tib, II, 564.

يُظَنُّ الْقَمْرُ أَنَّ الْكُتُبَ تُجَبَّرُ
وَمَا يَدْرِي الْجَهْلُ بِأَنَّ فِيهَا
إِنَّا رُمْتُ الْعُلُومَ بِغَيْرِ تَحِيحٍ
وَتَلَقَّيْتُ الْأُمُورَ عَلَيْكَ حَتَّى

أَخَا زُهَيْنَ لِإِتْرَاكِ الْعُلُومِ
غَوَامِضَ حَيْرَتِ عَقْلِ الْفَهِيمِ
ضَلَلْتُ عَنِ الْمَصْرَاطِ الْمُنْتَقِمِ
تَصِيرَ أَضَلَّ مِنْ تَوْسَاةِ الْحَكِيمِ

«Tecrübesiz kimse, akıl sahiplerinin sadece kitap okumak süretiyle ilim tahsil edilebileceğini sanır. Oysa bu kimse, ilim tahsil ederken, zeki kimseleri bile hayrete düşürecek anlaşılması zor meselelerle karşılaşıldığını bilmez. Eğer hocasız ilim tahsil etmeye kalkarsanız, doğru yoldan ayrılır, sapıtırsınız. Her şey karışır, hatta feylosof Thoma'dan daha sapık duruma düşersiniz».

Ebü Hayyân, gerçeği ne zaman ve nerede bulursa ona sahip çıkardı. Mesela uzun zaman üzerinde çalıştığı, ömrünün yarısından fazlasını uğruna harcadığı nahiv ilmiyle haşır neşir olduğunu, Zeyd ile Amr'ın kavgaları sonunda, sahip olduğu şöhretten başka bir şey elde edemediğini ifâde ettikten sonra, hem dünya hem de âhirette faydalı olan fıkıh ilmi ile uğraşacağını manzum beytlerinde dile getiriyor ve bu vesile ile daha sonra intişab ettiği mezhebin kurucusu İmam Şâfi'i'yi öven şu beytlerini nazm ediyor :

(63)

وَمَا الْفِقْهُ إِلَّا أَصْلُ دِينِ أَحْمَدَ
وَكُنْ تَهَايَمَا لِلشَّافِعِيِّ سَالِكًا
فَجَرِّدْ لَهُ عَزْمًا وَجَرِّدْ لَهُ سَعْيًا
طَرِيقَتَهُ تَبْلُغْ بِهِ غَايَةَ الْقَضِيَا

«Fıkıh ilmi, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) getirdiği dinin temelidir. Bundan dolayı, bütün imkânlarını kullanarak onu öğrenmeye çalış. Onun için gayret göster. Bu konuda İmam Şâfi'ye uy. O'nun yolunda yürü ki, o sayede en son gâye'ye erişesin».

(62) Tacuddin es-Sübki, Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ, IX, 286; el-Makkarî, Nefhu't-Tib, II, 536.

(63) Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, II, 555.

Bazı kaynaklarda geçen kayıtlardan anlaşıldığına göre, müellif önce Zâhiri mezhebine mensûb iken, doğuya gelip Mısır'da yerleştikten sonra Şâfi'i mezhebine intisab etmiştir (64). İmam Şâfi'iyi öven beytleri de bu haberi destekler mahiyette-dir. Çünkü, Ebû Hayyân gibi güvenilir bir ilim adamının, kendisinin kabul etmediği ve içten inanmadığı hususu bir başkasına tavsiye etmesi düşünülemez.

Ebû Hayyân, kendisine yapılan tenkidi hoş karşıladığı - ve bundan dolayı memnuniyet izhar ettiği gibi, kendisi de başkalarını rahatlıkla tenkid edebiliyor ve söylemek istediğini sakınmadan söyleyebiliyordu. Bir kimseyi tenkid etmek istediğinde, tenkid edeceği kişinin, önce sözlerini zikreder, tekidini bu sözlerle göre yapardı. Bunun için bir misal vermek gerekirse, mezhebinde çok mutaassıb olduğunu kabul ettiği Zemahşeri'ye yaptığı tenkidi zikredebiliriz. Müellif önce Zemahşeri'nin,

(65)

« قَالَ الزَّمَحْشَرِيُّ : وَبَيْنَا يُعَلِّمُ أَنَّ أَشْرَفَ الْعُلُومِ وَأَعْلَمَهَا مَنْزِلَةٌ عِنْدَ اللَّهِ عِلْمُ الْعَدْلِ وَالسُّوْحِيدِ وَلَا يُفْتَرِقُكَ عَنْهُ كُفْرَةٌ أَعْدَائِهِ فَإِنَّ الْعَرَابِينَ تَلَقَّاهَا مَحْسَدَةً .

«Zemahşeri şöyle der: Böylece anlaşılıyor ki ilimler içinde en şerefli ve Allah (c.c.) katında mertebesi en yüce olan ilim, adalet ve tevhid ilmidir. Bu ilme karşı olan düşmanların sayısı çok fazla olsa bile, bu, seni ürkütmesin. Çünkü, güçlü olanlar her zaman haset edilirler» sözünü zikrederek O'nu şöyle tenkid etmiştir; «Zemahşeri, yukarıdaki ifâdesinde geçen «adalet» ve «tevhid» kelimeleriyle, Mutezile mezhebine mensup olanları kastediyor. Çünkü onlar kendilerine bu adı vermişlerdir. Zemahşeri, mezhebine karşı taassubundan dolayı, neredeyse, münasebet olsun ya da olmasın her sözün arasına mezhebinin adını sıkıştıracaktır», demektedir.

Ebû Hayyân çok yönlü bir ilim adamıydı. Daha önce zikrettiğimiz gibi, O, muhtelif ilim dallarında elliyi aşkın kitap telif etmiştir. O'nun önemli yönlerinden biri de, yabancı dillere karşı ilgi duymasıdır. Türkçe, Farsça ve Habeşçe gibi kendisine yabancı dilleri öğrenmiş, bunlarla ilgili dil bilgisi kitap-

(64) Dr. ez-Zehabi, et-Tefsir Ve'l-Müfessirün, I, 318.

(65) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, -II, 276.

ları yazmıştır. Muhtelif dallarda yazdığı eserlerini sıralarken bu dillerle ilgili telifatını da zikretmiştik. Kendisine yabancı olan bu diller arasında Türkçe'ye daah fazla önem vermesi açısından Ebû Hayyân'ın sadece dilimizle ilgili çalışmalarını dile getirmek istiyoruz.

Ebû Hayyân'ın Türk diline meyletmesi, onu mükemmel bir şekilde öğrenmesi, bu dil ile ilgili gramer kitapları yazması, Mısır'a yerleştiği zamanın, Memlûler devrine rastlamış olmasına bağlı olduğu söylenebilir. Çünkü, daha Abbâsiler zamanından başlayarak Suriye ve Mısırdaki Türk askeri kuvvetlerin varlığı, Mısır'da gerçek bir Türk sülâlesi olan Tolonlular hâkimiyetinin kurulmasıyla başlayan Türk unsurunun ordu ve devlet teşkilatında devamlı olarak çoğalması, Türkçe'ye ehemmiyet kazandırmıştır.

Memlûkler arasında Türklerden başka bazı unsurlar da bulunmakla beraber, çoğunluk daima Türklerden teşekkül ediyordu. Bu yüzden Suriye ve Mısır'ın en yüksek edebi ve ilmi gelişmesi, Türk devresine tesadüf eder (66). Memlûkler devrinde bilhassa ordu ve saray dilinin Türkçe olması, Memlûklerin idâre alanına giren yerlerde Türk diline büyük önem kazandırmıştır.

İşte müellif'in Türk diline karşı ilgi duyması, bu dil için gramer kitapları yazabilecek seviyede öğrenmiş olması herhalde, yukarıda zikredildiği gibi, Türk dilinin hâiz olduğu ehemmiyete bağlıdır. Bu dili sadece öğrenmekle yetinmeyip, aralarında 1312 senesinde İstanbul'da basılan (67) «el-İdrâk Li Lisani'l-Etrâk» adlı eserin de bulunduğu Türk diline ait dört kitap telif etmesi de, kendisinin bir dilci olma vasfına sahip bulunmasına bağlıdır denebilir.

Ebû Hayyân, sağlam bir inanca sahipti. Felsefi hurâfelerden sakınır, Mu'tezile ve Mücessime mezheplerinden uzak dururdu. Hz. Ali'ye karşı büyük saygı duyar ve O'na sevgi beslerdi. Takvâ sahibiydi. Kur'ân okurken ağlardı. Uzun boylu, güler yüzlü, hoş sedâlı, teni kırmızı benizli, sakallı ve uzun saçlı idi. Saçlarını omuzlarına sarkıtırdı. Talebelerine İbn Mâlik'in

(66) Ord. Prof. M. Fuat Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, 314.

(67) a.g.e., 314.

kitaplarını tavsiye eder, anlamdıkları zor ibareleri çözer, kapalı olan yerleri izah ederdi. Hacıdan döndükten sonra, Kahiredeki Mansûriye medresesinde tefsir ve hadis dersleri okutmuş, aynı zamanda İbn Nahnâs'ın gramer derslerine de devam etmiş ve daha önce de zikrettiğimiz gibi, hocası (698/1298) senesinde vefat edince, O'na halef olmuştur. Ebû Hayyân'ın ifâdeleri son derece açık ve net idi. Ancak Kur'ân-ı Kerim dışında

ق harfini ك harfine yakın telaffuz ederdi.

Ebû Hayyân tefsir, hadis ve kırâât ilimlerinde elde ettiği şöhreti yanında O'nun nahiv ilminde de tefevvuk ettiğini, hatta Ebû Hayyân denince ilk akla gelen özelliğinin nahivci olduğunu dikkatten uzak tutmamak gerekir. O'nu, Ebû Hayyân et-Tevhîdî'den ayırd etmek için kendisine, «Ebû Hayyân en-Nahvî) lâkâbı verilmiştir. Müellif'in bu konudaki yeterliliği ve devrinde kazandığı büyük şöhreti dile getiren bazı manzumelere de rastlanmaktadır. Mesela bunlardan şair İbn Vekîl'in (v. 716/1317) şu veciz iki beyti bize bu hususta bir fikir verebilir :

(69)

قَالُوا أَبَوْحَيَّانَ غَيْرُ مَدَارِعِ   نَكَّ التَّحَاةَ قَطُّكَ بِالإِجْمَاعِ
إِسْمُ الْبَلْبُوكِ عَلَى التَّقْوَدِ وَإِنِّي   سَاهَمْتُكَ كَشَيْئِكَ عَلَى الرِّمَاعِ

Ebû Hayyân kesinlikle nahivcilerin kralıdır, dediler. Ben de ittifakla kabul edilmiştir; kralların isimleri banknotu üzerinde yazılıdır. Fakat ben O'nun künyesini, ilim-irfân yuvasına açılan kapının üzerinde yazılmış gördüm, dedim».

Bunun yanında talebesi es-Safedî'nin, (v. 764/1363) O'nu nahivcilerin sultanı sadedinde takdim ettiği aşağıdaki mısraları da burada zikretmek yerinde olur :

(70)

سُلْطَانُ عِلْمِ التَّحْوِ أَشْتَا ذُنَاار   تَسِيخُ أُنْبُرِ الرَّيْنِ خَيْرُ الْأَمَامِ
فَلَا تَقْلُ زَيْدًا وَعُسْرُفَمَا   فِي التَّحْوِ بَعْلُ لِسْوَاهُ كَلَاهِ

(68) İbnu'l-İmâd, Şezerâtü'z-Zeheb, VI, 164.

(69) el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 544.

(70) a.g.e., II, 538.

«Nahiv ilminin sultanı ustadımız Şeyh Esiruddin, insanların en faziletlisidir. Nahiv ilminde Zeyd ile Amr'den söz edildiğinde ilk akla gelen O'nun adıdır. Bu ilimde söz sahibi sadece O'dur».

Bütün bunlardan ayrı olarak Ebû Hayyân'ın şiir söylemede de mahir bir kişi olduğu görülmektedir (71). Mesele O'nun daha önce zikrettiğimiz şiirleri ve nahiv ile ilgili olarak söylediği şu beytler örnek olarak gösterilebilir :

(72)

وَالْمَرْءُ قَدْ تَحَدَّى الْأَخْبَارَ بَعْدَ إِذَا
وَرُبَّمَا تَصَبَّوْا بِالْحَالِ بَعْدَ إِذَا
إِذَا عَنَّتْ فُجَاءَ الْأَمْرَ الَّذِي دَهَمَا
وَرُبَّمَا رَفَعُوا مِنْ بَعْدِهَا رُبَّمَا
فَإِنْ تَلَا مَا ضَمِيرًا أَنْ كُنْتُ بِهَا
وَجِئْتُ الْحَقِيقَةَ مِنْ إِشْكَالِ عَمَّا

Ebû Hayyân bu manzumesinde kısaca şunu anlatmak istiyor: «Araplar bazan, ansızın meydana gelen bir olay için kullanılan "إِذَا" 'dan sonra vaki olan mübtadâ'nın haberini hazf ederler. Ancak bu kelime şart edâtı kabul edilirse, bu durumda hazf söz konusu değildir. Çünkü şart edâtı sadece fiil cümlesinde kullanılır. Ansızın manasına gelen "إِذَا" ise isim cümlesinde kullanılır

Bazen de, ansızın manasına gelen "إِذَا" dan sonraki kelimeyi «Hâl» olmak üzere üstün hareke ile okudukları gibi, bazen de ötre olarak okurlar. Eğer bu "إِذَا" dan sonra, «

"فَإِذَا هُوَ عِ" şeklinde iki zamir ard arda gelirse, bunun aslı,

"فَإِذَا هُوَ مَوْجِبًا" şeklindedir. Bu durumda "هُوَ" mübtedâ, "يَنْفَعُ"

haberidir. Sonra haber durumunda olan bu kelime hazf edilir ve kendisine muzafun iley olan muttasıl mecrûr zamir, münfasıl merfû zamir olan "هِيَ" ye çevrilir.

(71) el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 540.

(72) Tacuddîn es-Sübki, Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ, IX, 296.

Ard arda gelen bu iki zamiri, «يَا مُؤْتِيَاهَا» şeklinde oku-

yanlar da vardır. Buna göre ifâde, «يَا مُؤْتِيَاهَا» şeklin-

dedir. Bu durumda da «مُؤْتِي» mübtedâ, fiil cümlesi, cümle olarak haberidir. Sonra cümle hazf edilir, fiile bitişik olan zamiri, münfasil mansûb zamire çevirirler ve «يَا مُؤْتِيَاهَا» şeklinde okurlar.».

Bu meyânda beğenip de sevdiği bazı kimseleri över mahiyette mısralar terennüm ettiği de göze çarpmaktadır. Mesela bunlardan, henüz üç yaşında iken talebesi Tacuddin es-Sübki (v. 771/1370) için yazdığı şu iki beyt ne kadar veciz ve ne kadar ileriye matûf bir sezginin eseridir :

(73)

الْأَيَّانَ تَنَاجَى السُّبُكِيِّ تَنَاجَى مَعَارِفِي   وَتَدْرُؤُ هَيْدِي وَتُخْلِصِي بِه ظِلْمَ الدَّمْعِ
كَلِمَةُ إِسْمَاعِيلَ قَدْ فِيهَا تَأْوِيلٌ   فَصَالِحُهُ تَرْتَبِعُوا عَلَيَّ الرَّهْمِيَّ وَالرَّهْمِيَّ

«İyi bilin ki, Tacuddin mârifet tâcidir. Hidâyet ışığıdır. Dünyâ karanlığı O'nunla aydınlanacaktır. O, bir lider olarak doğmuştur. İnsanlar arasında O'nun gibisi pek azdır. O'nun fazilet tomurcukları, çiçekler üzerinde açacak ve kokusu her tarafa yayılacaktır».

Ebü Hayyân tahsil hayatında olsun, talebe yetiştirmede olsun, son derece dikkatli ve titiz davranırdı. Bilgi edinmede ezber yanında, elde edilen bilginin yazılmasına da önem verirdi. Mesela talebesi İbn Merzûk'a (v. 781/1380) âdeti üzere bir gün şiir okumuş, İbn Merzûk'un okunan beytleri kaydetmediğini görünce, uyarma babında O'na Ebu'l-Hasen et-Ticâni'ye ait olan şu iki beyti hafızasından okumuştur :

(74)

إِنَّ الَّذِي يَرَوِي وَكَتَبَهُ   يَحْفَظُهُ مَا يَرَوِي وَلَا يَنْسِيهِ
كَمَنْعَةٍ تَنْبَعُ أَسْوَابِهَا   تَنْقِي الْأَرْضِيَّ وَهِيَ لَا تَنْسِي

(73) Tacuddin es-Sübki, Tabakâtü's-Sâfi'yyeti'l-Kübrâ, IX, 287.

(74) el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 536.

«Râvi, kendisine rivâyet edileni, hafızasına, güvenerek sadece ezbere dayanıyor, onu yazmıyorsa, bu kimse tıpkı bir kaya gibidir; kendisine çarparak dalgalar hâlinde akan sular, arazi-yi sular, fakat kendisine bundan bir damla bile içmek nasip olmaz».

Her müellife nasib olmayacak tarzda Ebû Hayyân hem kendi devrinde ve hem de kendisinden sonraki dönemlerde edebî ve ilmi kişiliği ile her tarafa ün salmış ve büyük şahsiyetlerin beğenisini kazanmış ve çeşitli övgülerine mazhar olmuştur. Bir örnek kabilinden sadece üç şahsiyetin manzum övgülerine burada yer vermekle yetinmek istiyoruz :

a) Şerefuddîn Ibnu'l-Vahid'in (v. 711/1311) Ebû Hayyânı övdüğü uzun kasidesinden şu iki beyti zikrediyoruz :

(75)

فَيْدُ الْمَينَا مِنْ أَمْرٍ الْقَائِمِ   لَا نَأْتِي عَهْدَ أَيَّامِي وَلَا نَأْسِي
عَارِلِينَ الْكِبْرُ وَالْأَنْسَاءِ نُوْتَرِي   لَكِنَّهُ مِنْ كَرَامِيدِ الْإِلَاحِ كَأْسِي

«Ey Ebû Hayyân! Develerimi sadece sana gelmek için hazırladım. Aynı maksatla kervanların buluştuğu yere doğru yola çıktım. Beni senin yoluna düşüren tek sebep, sahip olduğun fazilettir. Sana karşı olan duygularımın çağrısına uyuyor ve bunu samimî bir edâ ile açıkça ilân ediyorum».

b) Necmuddin yahya el-İskenderî, Ebû Hayyânı övdüğü kasidesine şu mısralarla başlamıştır :

(76)

إِلَيْكَ أَبَاحَتَانِ أَمَلْتُ أَنْ يَنْقِي   وَيَكْتُ إِلَى حَيْثُ الرِّكَابُ تَلْتَقِي
رَعَانِي إِلَيْكَ الْفَضْلُ فَانْقَدْتُ طَائِعًا   وَلَكِنَّهُ أَحْدُوهُمَا بِالْفِطْرِ الصَّدَقِ

«Aramızda bir misafir vardır ki O, insanların en bilgini ve en faziletlisidir. O, ne verdiği sözü bozar, ne de vâdini unuttur. O, kibirden ve kirli işlerden arınmış, şerefli biridir. Çok mütevâzi olmasına rağmen, şahsında topladığı iyi meziyetler O'na yücelik elbisesini giydirmiştir».

(75) a.g.e., II, 544.

(76) a.g.e., II, 545.

c) Mücirüddin Ömer b. el-Malatî Ebû Hayyânî övdüğü kasidesine şu beyti ile başlar :

(77)

يَا نَبِيَّ أَهْلِ الْأَرَبِ الْبَايِرِ مِنْ نَاطِقٍ يُنْفِي وَمِنْ نَائِرِ

«Ey yüksek edebiyât erbabının ustası! Şiir yazan olsun, nesir yazan olsun, herkesin erişmek istediği büyük adam!».

Tefsirdeki Metodu

Bilindiği gibi sahabe devrinde Kur'an-ı Kerim, sahabenin Arap dilindeki kabiliyet ve vukûfiyetleri nisbetinde tefsir edilir ve Kur'an-ı Kerim'in nüzül sebeplerine göre yorumlanırdı. Kur'an'dan anlamadıkları hususları, Hz. Peygamber'e sorar ve O'ndan öğrenirlerdi. Tabiün devrinde yapılan tefsirlerde, sahabeden rivâyet yoluyla pek çok sahabenin tefsir görüşünden istifade etmişlerdir.

Takdir edilmesi gereken bir husus şudur ki, gerek sahabe devrinde ve gerekse tabiün döneminde edebî ve aklı ilimler henüz ortaya çıkmamış, fikhî ve kelâmî mezhepler arasındaki ihtilaflar vucûde gelmemişti. Bu itibarla her iki devirde de müfessir ve tefsirler arasındaki ayrılıklar dar bir çerçevede kalmıştır. Tefsir konusunda sahabelerle tabiün arasındaki ihtilaflar gerçekten çok azdı. Bu ihtilafların çoğu ahkâma dayalıydı.

Söz konusu devirlerde tefsirde takip edilen metod, genellikle rivâyete dayanıyordu. Sahabe, Hz. Peygamber'den ve birlerinden, tabiün da sahabeden nakletmek suretiyle âyetlerin tefsiri cihetine gidilirdi. Bu iki dönemden sonra tefsir sahasında ikinci bir adım atıldı ki, o da, Hz. Peygamber'in hadislerini tedvin etme hareketiyle yan yana götürülmüştür. Bu devirde tefsir, hadisin âdetâ bir bölümü gibi telakki edilirdi. İslâm uleması çeşitli yerlere seyahat ederek Hz. Peygamber'in hadislerini toplamaya başlamış ve bu arada Hz. Peygamber, sahabe ve tabiün'un Kur'an tefsirleri de derlenmeye çalışılmış

(77) a.g.e., II, 544.

tır. Fakat bütün bu hareketler tefsir ilminin müstakil bir tarzda ele alındığının bir ifâdesi sayılmamalıdır. Ayrıca, bütün tefsirlerden hemen hemen hiç birinin zamanımıza kadar ulaşmaması da bu konuda verilecek hükmü de bağlayıcı olmaktadır.

Tefsirin üçüncü ve en önemli merhalesi, herhalde onun hadisten ayrı olarak müstakil bir ilim şeklinde tetebbû edildiği devre rastlamaktadır. Bu devirde Kur'an-ı Kerim'in her âyeti, Kur'an'deki yer sırasına göre ele alınmış ve tefsir edilmiştir. Bu üçüncü merhalenin en önemli mümessilleri, İbn Mâce (v. 273/887), İbn Cerir et-Taberî (v. 310/923), Ebû Bekr b. el-Münzir en-Neysabûrî (v. 318/930) gibi şahsiyetlerdir (78).

Bu üçüncü merhalede tefsir hadisten ayrı olarak müstakil bir tarzda ele alınmışsa da bu tamamen tefsirin hadisten ve diğer ilimlerden kopması manasında anlaşılmamalıdır. Bütün bu safhalar, tefsir ilmi hareketinin tedricî bir şekilde olgunlaşmasını ifâde eder. Gâyet tabii Kur'an-ı Kerimi ilk olarak âyet âyet tefsir eden ve mushafların tertibine göre bunu tedvin eden kişiyi tesbit etmek oldukça güçtür (79).

Tefsirin bu üçüncü merhalesinden sonra, dördüncü bir merhaleden geçtiğini görmekteyiz ki, bu merhalede de rivâyet yolu ile yapılan tefsirin hududunu pek fazla geçmemektedir. Burada söz konusu edilmesi gereken şey, isnad'a yer verilmiş olmasıdır. Bu sahadaki pek çok müellif, isnadla yetinerek kendilerinden önceki müfessirlerin sözlerini nakletmişlerdir (80).

Bütün bu merhalelerden sonra, Arap dilinin bilim dalları olan nahiv ve sarf'ın bir ölçüde tadvin edildiğini, fikhî mezheplerin dallanıp saçaklandığını, kelâmî meselelerin yaygın hâle geldiğini görmekteyiz. Bu durumda İslâm'da meydana gelen mezhep ve fırkaların yayılması ve bu mezheplere çağrı hareketleri fazlalaşmağa başladı. Bundan dolayı pek çok felsefî eser tercüme edildi, ve bütün bu saydığımız ilimler ve bunlarla ilgili hususlar tefsir ilmine girmiş oldu. Hatta öyleki, tefsirin akli yönü nakli yönüne galebe çalar hâle geldi. Mesela bu sahada Fahrüddin Râzinin (v. 606/1210) «Mefâtihu'l-Gayb»i ör-

(78) Dr. ez-Zehebî, et-Tefsir Ve'l-Müfessirün, I, 140-141; ez-Zrikli, el-A'lâm, VI, 184.

(79) Dr. ez-Zehebî, et-Tefsir Ve'l-Müfessirün, I, 142.

(80) a.g.e., I, 145.

nek verilebilir (81). İşte üzerinde durulan ve tefsirdeki metodu anlatılmak istenen Ebü Hayyân el-Eendelâside zemin hazırlayan bütün bu zikredilen ilimlerin tedvininden sonra doğmuş ve tefsir için gerekli malzemeyi kolaylıkla bulabilmiştir.

Ebü Hayyân'ın en önemli özelliklerinden biri de O'nun velûd bir müellif olmasıdır. Hayatından bahsederken onun tek yönlü olmadığını, çeşitli yönleri bulunduğu ve bunun gereği olarak muhtelif sahalarda eser verdiği kaydedilmisti. Yazmış olduğu bu eserlerden biri de, tefsir dalında telif ettiği ve «el-Bahru'l-Muhit» adını verdiği tefsir kitabıdır. Müellifin bu tefsiri, sekiz büyük cilt hâlinde basılarak tefsir ilmi ile iştigâl edenlerin hizmetine sunulmuştur. Müellifin bu tefsirinde ilk göze çarpan önemli özellik, âyetlerin tefsiri yapılırken, nahiv konularına geniş ölçüde yer verilmesidir. Hatta nahivciler arasında cereyan eden bazı ihtilâflara bile yer verilmiştir (82).

Ebü Hayyân, tefsirinde nahiv konularına fazla yer vermesine rağmen, tefsirle ilgili bulunan diğer ilimleri de ihmal etmemiştir. Kelimelerin lûgat manaları üzerinde durmuş, âyetlerin nüzûl sebeplerini zikretmiş, varsa nâsîh-mensh'u göstermiştir. Âyetlerle ilgili vârid kirââtleri sıralamış ve bunlara kendine göre yorumlar getirmiştir (83). Ayrıca Kur'ân'daki belâğî özellikleri dile getirmiş, tefsirini zaman zaman şiirlerle desteklemiştir (84).

Ahkâm âyetleri geçtikçe, selef ve halefin görüşlerini zikretmek suretiyle, fikhî hükümler beyan etmeye özen göstermiştir. Bütün bunları kendine has bir üslupla yapmıştır.

Ebü Hayyân, tefsirle ilgili olarak yazdığı meşhur «el-Bahru'l-Muhit» adlı eserin mükaddimesinde bize, bu ilme intisabının erken yaşlarda başladığı ve bununla ilgili tasarılarını gençlik yıllarında tahayyül ettiğini haber vermektedir. Hatta O'nun insan ömrünün dönüm noktası saydığı altmış yaşından önce, bu işi başladığını özellikle belirtmesi nazari dikkati çeke-

(81) ez-Zrikli, el-A'lâm, VII, 203.

(82) Bakınız: Ebü Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 188, 233, 304, 460, 494; III, VII, 85 152, 368, 435.

(83) a.g.e., II, 162, 167, 386, 395; 127, 269, 311; VII, 84, 405.

(84) a.g.e., I, 18, 182, 456; III, 24, 81, 274, 326; V, 5, 124, 178, 220, 300, 412; 88, 158, 216, 308, 360, 413, 475; V, 8, 124; VII, 128, 405.

cek mahiyettedir. İfâdesine göre, tefsirini yazmaya 57 yaşında başlamıştır (85). Müellif söz konusu mukaddimede özet olarak tefsirini yazarken nelere dikkat edeceğini, hangi kaynaklardan ne ölçüde faydalanacağını, fesirinin asıl hedef ve gayesinin daha açık bir ifâde ile diğer tefsirler arasındaki yerinin ne olabileceği hakkında bize kısa bir fikir vermektedir. Bu fikirleri bize bahşeden Ebû Hayyân, ilmin yeri ve zamanı yoktur; her yerde ve her zamanda elde edilmesi mümkündür dedikten sonra, Endülüste yetişen din ulemasını, bu konuda örnek göstermesi, kendisinin de menşe' itibariyle Endülüslü olmasına bağlı bir keyfiyet' şeklinde telakki edilebilir. Müellif burada kendi ülkesinde yetişen bilginlerin, vahyin beşiğinden uzak olmasına rağmen Kur'ân-ı Kerim'e derin bir saygı ve vuküfiyetle nasıl eğildiklerini, kırâât, Arap dili ve edebiyatı, Arap şiiri, hulâsa Kuriân'ın tefsiri için gerekli bulunan bütün vasıtalara karşı nasıl ilgi duyduklarını ve bunlara nasıl eğilebildiklerini, güzel ve açık cümlelerle ifâde etmeğe çalışmıştır. Burada müellif âdetâ ben de kendi memlektimde yetişen İslâm ulemasının yolunu izledim der gibi ifâdeler kullanması da dikkatı çekmektedir (86).

Müellif, önce âyetlerdeki kelimeleri ele alır bunların dil ve gramer yönlerini inceler, şâyet kelimenin birden fazla manası varsa, manaların hepsini zikreder, aralarından en uygun manayı âyetin tefsirinde kullanır. Aynı kelime tekerrür ettiğinde, ilk geçtiği yere havale eder (87). Ayetin tefsirini yaptıktan sonra da, bir önceki âyetle münasebeti kurmaya çalışır. Dil ve gramer yönünü incelediği ve tefsirini yaptığı âyetle ilgili kırââtleri, selef ve halef'in tefsirdeki görüşlerini nakleder. Daha önce izahını yaptığı kelime veya tefsirini yaptığı âyetin bir benzeri tekerrür ederse, ikinci bir izahatta bulunmaz, daha önce geçtiği yere gönderir ve öbür âyetin tefsirine geçer. Dil yönünü incelediği kelime veya tefsirini yaptığı âyet üzerinde tekrar durduğu görülürse, bunun sebebi ya dört mezheb imanına ait görüşlere yer vermek (88), ya da âyetin ihtivâ ettiği dinî hükümleri serdetmek içindir. Âyetin tefsiri sırasında zikrettiği

(85) a.g.e., I, 3.

(86) a.g.e., I, 3.

(87) a.g.e., I, 151, 189, 387, 448, 468; V, 310; VII, 173.

(88) a.g.e., I, 489; III, 163, 217, 339, 340; V, 29; VII, 240.

fıkhî hükümleri fıkıh, gramer kaidelerine ait hususları da nahiv kitaplarındaki yerlerine gönderir. Meşhur olmayan veya garib bir hükme rastlarsa, bütün i'râb çeşitlerine baş vurur, Kur'ân hükümlerine ters düşmemek kaydıyla âyetin zahiri manasını tercih eder, tefsirini buna göre yapar. Ebû Hayyân, Kur'ân âyetlerini, i'râbın en doğru olanına ve ifâdelerin en güzeline hamletmek gerekir. Çünkü o, Allah kelamıdır, ifâdelerin en fasihidir. Şemmâh, Turramâh ve diğer şairlerin şiirlerinde görülen, gerçek manadan çok uzak bir mana seçmek, bozuk cümleler kurmak ve anlaşılması zor olan mecâzî manalar kullanmak gibi, nahivcilerin bağışladığı ve müsamaha gösterdiği kusurların Kur'ânda mevcûd olması düşünülemez» (89), demiştir.

Ebû Hayyân sonra, kelime ve cümleler halinde tefsir ettiği âyetleri, belâğî yönden âyetler hakkında söylenenleri özetledikten sonra, âyetle ilgili bütün söylenileni en güzel bir şekilde derli toplu ifâdede bulunur ve daha önce hiç geçmeyen manaları zikreder. Bu da, tefsirle iştiğâ edenler için sair âyetleri tefsir etmede bir örnek teşkil eder.

Ebû Hayyân, bazı âyetlerin tefsirini yaparken kelimelerin ifâde ettiği mana ile münasebeti bulunan sofilerin sözlerine zaman zaman yer verir, fakat, kelimenin zâhirine hamlettikleri manaları zikretmekten çoğunlukla kaçınır. Ayrıca, kelimelerin Arap dilinde ifâde ettikleri manaları saptırarak, Allah'a (c.c.), Hz. Ali'ye ve O'nun zürriyetine dil uzatan batini mezhebine mensub mülhitlerin sözlerine katiyen yer vermez...» (90).

Bütün bunlardan ayrı olarak Ebû Hayyân, tefsirine yazdığı mukadimede, tefsir ilmi ile uğraşmak isteyenler için müracaat edilmesi zaruri olan ana kaynak kitapları zikrettikten sonra lûgatla ilgili olarak İbn Side'nin (v. 458/1066), zerresine kadar her şeyi içine alan «el-Muhassas»ı ile «el-Muhkem» adlı kitabını (91); el-Ezheri'nin (v. 370/981), «Tezhibu'l-Lûga» adlı kitabını (92); İbn Teyyâni'nin (v. 436/1044), «el-Mev'ib» adlı

(89) a.g.e., I, 4-5.

(90) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 4-5; Dr. ez-Zehabi, et-Tefsir Ve'l-Müfessirûn, I, 319-320.

(91) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, V, 69.

(92) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, VI, 202.

kitabını (93); el-Kazzâz'ın (v. 412/1021), «el-Câmi» adlı kitabını (94); Cevheri'nin (v. 393/1003), «es-Sihâh» adlı kitabını (95); Ebû Ali el-Kâli'nin (v. 356/967), «el - Bâri» adlı kitabını (96); es-Sâgâni'nin (v. 650/1252), «Mecme'u'lBahrayn» adlı kitabını, zikretmekte (97) ve daha genç yaşta iken bu kitapları okuduğunu, Sa'leb'in (v. 291/904), «el-Fasih» adlı eserini, İmru'u'l-Kays, en-Nâbiğa, 'Alkama, Züheyr, Tarafa ve 'Antara gibi meşhûr Arap şairlerine ait divânlar ile pek çok lûgat kitabı ezberlediğini dile getirmektedir. Buna ilave olarak da sarf ilmi ile ilgili bulunan, İbnu'l-Kütiyye'nin (v. 367/1977), «el-Ef'âl» ile İbnu'l-Kattâ'nın (v. 515/1121), «Kitâbu'l-Ef'âl» adlı eseri de okuduğunu söylemektedir (98). O'na göre Arapçadaki kelime ve cümle yapılarına vukûfiyet kaşbetmek, Arap diline ait grameri öğrenmekle mümkündür. Bu dalda en önemli telif edilen eser olarak, Sibeveyhin (v. 180/796), «el-Kitâb»ı (99); İbn Mâlik'in (v. 672/1274), «Teshîlu'l-Fevâid»i (100); İbn 'Ufûr'un (v. 669/1271), «Kitâbu'l-Mumti»i (101), zikredebiliriz. Müfessir olabilecek kişide aranan niteliklerden biri de, Arap dilindeki cümlelerin fasih olup olmadığını ayırd edebilme gücüne sahip olmasıdır. Bu da belâgat ilmini öğrenmekle mümkündür. Bu dalda yazılan en önemli eserlerden, İbn Nakîb'in (v. 698/1298), tefsirine mukaddime yazdığı iki ciltlik kitabı; (102) el-Kartacenni'nin (v. 684/1285), «Minhâcu'l-Bulağâ' Ve Sirâcu'l-Udebâ'» adlı kitabını (103), zikretmek mümkündür.

Ayrıca bu kişinin, Kur'an'daki muhkem ve müteşabih, Nâsih ve mensûh âyetleri, bunların nüzûl sebeplerini bilmesi. Bu da Hz. Peygamber'in hadislerini cem eden; Buhârî, Müslim, Tirmizî, Sünen-i Ebî Dâvûd, Sünen-i Neseî, Sünen-i İbn Mâce,

-
- (93) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 3; ez-Zrikli, el-A'lâm, II, 70.
(94) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, VI, 299.
(95) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, I, 309 - 310.
(96) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, I, 319 - 320.
(97) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, II, 232.
(98) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, VII, 201; V, 76.
(99) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, V, 252.
(100) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, VII, 111.
(101) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, V, 179 - 180.
(102) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, V, 21.
(103) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, II, 163; Kâtib Celebi, Keşfu'z-Zunûn, II, 1870.

Sünen-i eş-Şâfi'i, Sünen-i Dâre Kutnî, Müsned ed-Dârimî, Müs-
ned et-Tayâlisî gibi hadis kitaplarını okumakla ve hadis ilmini
öğrenmekle mümkündür (104).

Bundan başka, mücmel ve mübeyyen, umûm ve husûs, mut-
lak ve mukayyed, emir ve yasakları bilmek gerekir. Bu konu-
lara ekseriyetle ahkâm âyetleri tefsir edilirken ihtiyaç duyulur.
Bu konularla ilgili bilgiler için fıkıh usûlü kitaplarına müracaat
edilir. Fıkıh usûlü ile ilgili telif edilen en önemli eser, Fahrud-
dîn Râzî'nin (v. 606/1210), «el-Mahsûl Fi İlmi'l-Usûl»u zikre-
dilebilir (105).

Ebû Hayyân'ın da işaret ettği gibi, müfessir olmak iste-
yenlerin öğrenmek zorunda kaldıkları en önemli meselelerden
birisî de, kırâât ilmidir. Bu dalda yazılan en önemli eserlerden,
İbnu'l-Bâziş'in (v. 540/1145), «el-İknâ'ı» (106) ile Şehrezûri'nin
(v. 550/1156), «el-Misbâhu'z-Zâhir»i zikretmek mümkündür.
Kelâm ilmine vukûfiyet de bir müfessir için çok önemlidir.

Tefsir ilminde büyük bir otorite sayılan ve kendi tefsirinde
kendine has bir metod izleyerek Kur'ân-ı Kerim'in özellikle
gramer ve edebiyatı yönünden inceliyerek fesâhat ve blâgatını
açık tarzda gözler önüne seren Ebû Hayyân'ın ilmî kudreti ve
edebî şahsiyeti hakkında elbetteki söylenecek daha pek çok söz
olabilir. Bununla birlikte bu kısa araştırmada Ebû Hayyân el-
Endelüsî ile ilgili öz ve muhtasar bilgileri bulmak mümkündür.

---

(104) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6, ez-Zrikli, el-A'lâm, V, 69.

(105) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, VII, 203.

(106) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 3; ez-Zrikli, el-A'lâm, I, 167 - 168.

(107) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 7; ez-Zrikli, el-A'lâm, VI, 149.